

ESÉLY ÉS BOLDOGULÁS, AVAGY A DETERMINÁCIÓ DETRONIZÁLÁSA¹

DOI 10.35402/kek.2025.2.2

Absztrakt

A tanulmányban a hazánkban élő romákkal szemben gyakran megfogalmazott, előítéleteken alapuló hátránytényezők determinációs hatásának elemzésével foglalkozom. Ehhez az AntRom Filmműhelyben készült dokumentumfilmek néhány főhősének egyéni sors történetét és egy-egy lokális társadalom közösségfolyamatainak elemzését veszem alapul. A nevezett hátránytényezők (pl. az etnikai származás, nem, családi és szociokulturális háttér, iskolázottság, munkaerő-piaci státusz, lakhatás) külön-külön és együttesen is determinálják az érintettek jövőjével és lehetőségeivel kapcsolatos várakozásokat. Célom láthatóvá tenni, hogy miként lehetséges és milyen feltételek mentén az „elvárttól” eltérő élet.

Kulcsszavak: hátrányos helyzet, interszekcionalitás, dokumentumfilmek

Abstract

Henriett Szabó: Chance and Prosperity, or the Dethronement of Determination

In this study, I will analyse the determinative effects of the prejudice-based disadvantage factors that are often accentuate towards Roma living in our country. For this purpose, I will draw on the individual fate stories of protagonists of documentary films made in the AntRom Film Workshop and on the analysis of community processes in different local societies. The disadvantage factors mentioned (e.g. ethnic origin, gender, family and socio-cultural background, education, labour market status,

housing) individually and collectively determine expectations about the future and opportunities of the people concerned. My aim is to make visible how and under what conditions a life different from the „expected” is possible.

Keywords: disadvantage, intersectionality, documentaries

1. Bevezetés

A rendszerváltást követő időszakról kezdődően a legtöbb olyan tudományos írás, amely a hazánkban élő romák társadalmi helyzetéhez kapcsolódóan fogalmaz meg kérdéseket, az érintett etnikai csoport iskolázottságáról, munkavállalási körülményeiről és az ezzel szorosan összefüggésbe hozható depriváció, szegregáció és izoláció résztémák felől közelít. Emellett a szerzők kiindulásként gyakran arra a megközelítésre építenek, hogy miként érvényesülnek a sztereotípiák a roma származásúak hátrányos megkülönböztetésében.

Ezek az etnicitásról való gondolkodás fontos dimenziói és nem állítom, hogy ezeket a körülményeket figyelmen kívül lehet hagyni. Jelen írásban csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy a hazánkban élő roma közösségek társadalmi helyzetének a megértése előfeltétele annak a gyakorlati megközelítésnek, amelynek célja a sztereotípiák és az erre épülő hátrányos megkülönböztetés háttérbe szorítása.

A tanulmányt ehhez kapcsolódva egy élethelyzet rövid vázlatával kezdem, és arra kérem a kedves olvasót, hogy az időközben felvetődő kérdéseket próbálja magában megválaszolni.

Képzeliünk el tehát magunk előtt egy a 30-as éveinek elején járó fiatal nőt, aki házas, van egy gyönyörű kislánya, emellett dolgozik. Szakmájában találta meg a helyét, esetében óvodapedagógus diplomájával biztos egzisztenciát teremtett családjának. Férjével fiatalon ismerkedett meg, alig múlt 20 éves, majd a házasságkötésük után (húszas éveik második felében) a spórolt pénzükből egy vidéki kisvárosban vettek felújításra szoruló házat. Ennek anyagi háttérét tudatosan teremtették meg, a fiatal nő már tanulmányai végzése idején esti műszakot vállalt, hogy a kiadásait fedezni tudja, és hogy takarékoskodjon a pályakezdő éveire. Munka mellett

¹ A címben használt összetétel magyarázatra szorul. Ennek részletes formája a tanulmány érvelésén keresztül valósul meg. A két fogalom kapcsolata arra utal, hogy a közgondolkodásban a hátrányos helyzetű roma közösségek és/vagy egyének társadalmi beilleszkedésével kapcsolatban a determináló tényezők, a kényszerpályák kizárólagos szerepet játszanak. Az összetétel azt a kutatási tapasztalatokra épülő megfigyelést kívánja megfogalmazni, amikor a determináció nem érvényesül, „hatalmát”, az egyén és/vagy közösség sorsára gyakorolt hatását elveszti. A detronizáció a címben használt fogalmi kapcsolatban a determináció „hatalomfosztásának” a metaforája.

minden idejüket a lakóhelyük rendbe tételével töltötték, és miután az elkészült, családalapításba vágtak. Kislányuk már a rendezett otthonba „érkezett”. Miután elérte az óvodáskort, mindketten újra óvodába „járnak”, az anya dolgozni, míg a gyerkőc játszani. A férj folyamatosan képezte magát, hogy családját biztos körülmények között tudhassa.

El lehet egy ilyen történetet képzelni? Persze! Idillikus séma, számtalan ilyen vagy ehhez hasonló körülmények között élő fiatal „életkezdő” történetet ismerjük. De tegyük fel azt a kérdést is, hogy akkor is el tudjuk gondolni mindezt, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a röviden leírt eset egy roma család sztorija? Pontosabban, a fiatal családanya roma, míg a férje magyar származású. Mennyiben gondolnánk valószerű forgatókönyvnek egy efféle életutat, ha előzetesen tudjuk a származási hátteret, vagy tudomásunk van a további életkörülményeiről?

És ha azt is eláruljuk, hogy a fiatalasszony olyan roma származású, aki ötéves koráig gyermekotthonban, majd nevelőszülőknél nőtt fel? Ennek tudatában mennyiben hat mindez egy átlagos fiatal „életkezdő” történetének?

Ha a válasz igen, akkor a világban minden rendben, nem osztják meg előítéletektől terhelt konfliktusok társadalmunkat, egyenlőtlenségektől mentes környezetben élünk, ahol nem jellemzi a mindennapjainkat a státuszféltésből következő hátrányos megkülönböztetés.

Ha a válasz igen, de ő a kivétel, akkor a valósághoz közelítünk. Az előzőekben körülírt történet azonban nemhogy nem átlagos, hanem sokkal inkább a kivétel, ami erősíti a szabályt: átlagos várakozásaink szerint egy gyermekotthonban felnőtt fiatal roma nő csakis a véletleneknek köszönheti, hogy boldogul az életben.

Ha szeretnénk összefoglalni azokat a hátránytényezőket, amelyekkel jellemezni tudjuk a példánkban bemutatott életutat, akkor a roma származás, a gyermekvédelmi szakellátásban, majd nevelőszülőknél töltött évek, fiatalkori anyagi instabilitás és bizonytalan lakhatási körülmények, továbbá életvezetési és pénzkezelési nehézségek képezik a felsorolást. A fentiekben vázolt hátránytényezők külön-külön, de akár egy-egy is bárki életét súlyosan determináló körülményként határozható meg. Halmazódásuk aztán mintha egyfajta *eleve elrendeltségként* jelölne ki kényszerként az életpályát. Jól ismerjük a közgondolkodást, a médiában és a közbeszédben uralkodó negatív előítéleteket, amelyek az állami gondozott és/vagy nevelőszülőknél felnőtt gyerekek – pejoratív köznyelvi kategóriával

„lelencek” – kilátásaival vagy a roma etnikai származással összefüggésben megfogalmazásra kerülnek. (Csepeli – Fábíán – Sik 1998; Marián 2013; Enyedi – Fábíán – Sik 2006.)

A hátránytényezők halmazódásának elemzésére az 1970-es években bevezetett interszekcionalitás kategóriájának keretei között nyílik lehetőség. Az egymást erősítő többszörös hátrányok hatásösszegződése magyarázható és ez ad némi támpontot arra vonatkozóan, hogy a fentiekben leírt helyzet a legtöbb esetben miért determinálja az ilyen körülményekkel jellemezhető fiatalok sorsát. Az interszekcionális elemzés ugyanakkor arra nem szolgál magyarázattal, hogy miért nem tekinthető általánosságban is átlagos történetnek a fenti példatörténet „hőse”? Neki miért sikerült az, ami „sors-társainak”, általában a hátrányos helyzetűek többségének nem sikerül?

Leegyszerűsítő válasz, ha azt mondjuk, hogy a részletezett interszekcionális hátránytényezők külön-külön és együttesen is determinálják az érintettek jövőjét, lehetőségeit – munkaerő-piaci, érvényesülési, és egyáltalán a beilleszkedési – esélyeiket. A tanulmányban az AntRom Filmműhelyben feldolgozott néhány eset segítségével szeretnék rámutatni arra, hogy az egyéni sors-történetek miként és miért alakulhatnak úgy, hogy a hátrányos helyzettel társított determináció elvét detronizáló példaként hivatkozhatunk rájuk.

2. Miért problémás a roma diskurzusban uralkodó *romakép*?

A kortárs roma diskurzus egyik sarkalatos pontjának tekinthető, hogy a társadalmi csoportról a többség jelentős része nem rendelkezik személyes tapasztalatokkal, és vagy másodkézből vett információk alapján alkot véleményt, vagy a közbeszédet uraló sztereotípiákat veszi alapul, esetleg ezek kombinációjából indul ki. Másrészt a többség a romákkal kapcsolatos attitűdjét leginkább az általánosítás és a homogenizálás jellemzi, aminek oka ugyancsak az ismerethiány a Magyarországon élő roma csoportok heterogén kulturális jellemzőiről.

Egy felmérés alkalmával a Debreceni Egyetemen működő Lippai Balázs Roma Szakkollégium² hallgatóit arra kértem, hogy jelöljék meg azt a médiában vagy a közbeszédben leggyakrabban elhangzó három

² A roma szakkollégium olyan tehetséggondozó felsőoktatási műhely, ahol roma származású és a roma kultúra iránt érdeklődő egyetemista hallgatók képzése, támogatása folyik. Bővebben lásd Biczó (szerk.) 2021.

kifejezést, amely álláspontjuk szerint a hazánkban élő romákkal kapcsolatban leginkább elterjedt.³ Minden hallgató – akik közel 80 százaléka roma származású volt a felmérés idején – megemlítette a bűnözés valamilyen formáját – lopás, csalás, emberölés és kábítószerek-kereskedelem –, amiből arra következtethetünk, hogy a romákkal kapcsolatos közvélekedés a deviáns viselkedést automatikusan társítja a legnagyobb hazai etnikai kisebbségi közösség tagjaival összefüggésben. Emellett a szegénység, az aluliskolázottság, a munkanélküliség voltak azok a jellemvonások, amelyekkel véleményük szerint a romákat a leggyakrabban illetik. Az utóbbi kategóriákat a roma népesség általános tulajdonságainak leírására a társadalomtudományok ugyancsak gyakran használják. Gyakori eset, hogy a romák társadalmi helyzetének a jellemzésekor olyan mutatókból indulnak ki, mint a kirekesztettség mértéke, a hátrányos szocioökonómiai státusz, az alacsony iskolai végzettség és mindennek egyik következményeként az alacsony munkaerő-piaci érvényesülés, ami korrelál az anyagi deprivációval. A tudományos értelmező megközelítés mellett a cigányság helyzetének jellemzésére a szakpolitikai diskurzus is ugyanezekre a szempontokra hivatkozik, amikor a fejlesztési programok célterületeként a hazánkban élő roma népesség társadalmi-gazdasági és szociális helyzetének a megváltoztatását tűzi ki célul.

A szakkollégisták a romák többségi besorolásával kapcsolatos percepciója, a tudományos értelmezés fogalomkészlete és a szakpolitikai keretek terminológiája közötti egybeesés magyarázata nem választható el attól, hogy a romákkal kapcsolatos diskurzusokat kölcsönösen, pro és kontra mélyen áthatják az előítéletekből táplálkozó sémák. Jelen tanulmányban az előítéletesség és a magyarországi roma népességre a többség részéről kiterjesztett és a kisebbség többsége részéről elfogadott determinált sorsfelfogás kérdésével foglalkozunk.

A cigányság és a többségi magyar társadalom kapcsolatviszonyának a megértése feltételezi annak belátását, hogy a két fél tudása a másikról, elsősorban a többség a kisebbségről szerzett ismeretei kevésbé a kölcsönös tapasztalatokon alapulnak. Ez azért probléma, mert a többségi megközelítésben „idegenként” aposztrofált és érzékelt cigányság integrációs képességei egyszerre függenek a többségi kategorizáció diszkreditáló logikájától és a kisebbség ezt elfogadni kész attitűdjétől.

³ A felmérés nem reprezentatív, csupán támpontot nyújt ahhoz, hogy a roma értelmiségivé váló fiatal nemzedék tagjai miként érzékelik az etnikai helyzetükhöz társított többségi kategorizációt.

A témában végzett terepkutatások megerősítenek abban a feltevésben, hogy az előítéletek egyéni és közösségi szinten egyaránt determinálják a romák lehetőségeit. A determinizmus azonban nem minden esetben determinatív, amint ezt a kivételek és ezek esetpéldái látni engedik.

3. Az előítéletesség determinációs hatása a közösségre

A következőkben néhány esetpéldát elemezve arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk az előítéletes gondolkodásmód következményeként érvényesülő sztereotip gyakorlatok egy-egy lokális társadalom közösségfolyamataiban játszott szerepét. Emellett célunk annak a láthatóvá tétele, hogy miként valósulnak meg a makrotársadalmi determinációs hatásokkal szemben kimunkált helyi megküzdési gyakorlatok.

Az elmúlt több, mint tíz évben, közel 30 településen vizsgáltam a roma-magyar együttélés kérdését, amelynek egyik fontos befolyásoló tényezője az előítéletek és annak következményeként megjelenő negatív diszkrimináció. A kutatások színterét elsősorban vidéki, hátrányos helyzetű, perifériális települések képezték, az ország keleti, észak-keleti régiójában.

A *vidékről* és különösen a kutatások színtereként szolgáló térségek esetében általánosságban elterjedt kép az előregedő helyi társadalom, a többség–kisebbség együttélési helyzetét egyre inkább jellemző konfliktus, az együttélő etnikai csoportok a településeken belüli arányának a felcserélődése, a munkanélküliség, a depraváció és általában a kilátástalan jövőkép. A felsorolás az előítéletek kollektívja. Ugyanakkor, ha közelebbről szemügyre vesszük a *kisvilágokat*, számos esetben találkozhatunk pozitív kezdeményezésekkel, valamely lokális hagyományelem ápolására, vagy éppen visszatartására szervezett revival mozgalmakkal, a hagyományörző közösségekkel, amelyek számára környezetük a világ közepe, „ahol egy egész életet érdemes leélni.” (Magris 2002) Az átutazót érő első benyomások ugyanerről inkább a hátrányokat és a nélkülözést juttatják eszébe. De ha közelebbről szemügyre vesszük ezeket a lokális társadalmakat, akkor egy összetett, mikroszinten aktív és a makrotársadalmi változásokhoz alkalmazkodni akaró vidék képe tárul elénk.

Esetpéldáink alapjául választott két lokális színtér egy-egy hasonló környezeti (fizikai-földrajzi) jellemzőkkel leírható vidéki, perifériális helyzetű, multietnikus település, ahol három lokális részközösség, a magyarok, az oláh cigányok és a romungrók

hosszú távú együttélése érhető tetten. A determináló tényezők determinatív hatása nagyon különböző szituatív társadalmi folyamatokat eredményez, amelyek elemzése ellenáll a sematikus megközelítésnek.

Az *AntRom Filmműhely* munkáiban a determinatív tényezők rendszerének abszolutizáló felfogásával szemben a lokális példákban tetten érhető sokféle megoldáskeresés és alkotó aktivitás jelentőségére hívjuk fel a figyelmet, ezzel mintegy detronizálva a helyi társadalmakkal, az ott élő roma és/vagy hátrányos helyzetű népességgel kapcsolatos előítéleteket. A *Kisvilágok* filmsorozatunk és az azonos címmel megjelent könyv részben az első pillantásra rejtett folyamatok megmutatására, az etnikai együttélési gyakorlatok mintázatainak kutatására és kilenc kelet-magyarországi település esetében az eredmények bemutatására vállalkozott.⁴

Tapasztalataink szerint az etnikai együttélés értelmezése szempontjából fontos összefüggés, hogy vizsgálat tárgyává tegyük a vidék perifériális településein lejátszódó civil közösségfolyamatokat, amelyek viszszahatnak a cigány–magyar együttélési viszonyokra is. Az úgynevezett etnikus civil szerveződések homogén roma vagy magyar közösségei, valamint a külön típusként meghatározott transztnikus civil közösségek tevékenységükkel fontos hatást gyakorolnak az együttélésre.⁵ A vonatkozó kutatások eredményeként világossá vált, hogy ahol a helyi hagyományok a mindennapi élet részeként nagyobb mértékben kerültek megőrzésre, ott az ennek a bázisán kialakuló civil közösségsszerveződések a helyi etnikai csoportok együttélését pozitívan befolyásolják.⁶

A kilenc szintér olyan lokális életvilágokat reprezentál, amelyekre első pillantásra ráillik a korábban körülírt depravációs „vidék-kép”. Ugyanakkor kivétel nélkül minden szintér esetében megfigyelhetők olyan jelenségek, amelyek a „vidék újjáéledésének”

egyfajta jeleként foghatók fel, ezzel lényegében rácsatlóva determinációk kizárólagos szerepére a társadalmi folyamatok értelmezésében. Az esetek, a megküzdési gyakorlatok elgondolkodtató példaként utalnak arra, hogy vannak olyan perifériális vidéki közösségek, ahol a helyi társadalmak az együttélés szituatív szabályaira alapozva progresszív szociokulturális mintázatokat teremtenek életfeltételként maguk számára. A terepkutatások eredményeként feltárt szituatív gyakorlat szembe megy azzal a megközelítéssel, hogy az együttélés értelmezése általános és előzetesen adott elméleti alapokon lehetséges.

3.1. Oppozicionális magyar–roma együttélési helyzet

A *determináció detronizálásának* első elemzésre kiválasztott kutatási példája a Nyírbátorhoz közeli nagyközség, Nyírvasvári esetén kerül leírásra. A település társadalmának helyzetét a többségi magyar és a két lokális cigány közösség oppozicionális kapcsolatviszonya határozza meg.⁷ Érdekes, hogy a betelepülő romungrók identifikációja erőteljes hasonlást mutat a törzöskös lokális oláh cigány közösség irányába. Ez a szokatlanul mondható integrációs gyakorlat – a szakirodalom és a terepi tapasztalatok a romungró és oláh cigány keveredést ritka kivételként említik – tovább erősítette a magyar közösségnek a cigányokkal szembeni izolációs törekvéseit.

Nyírvasváriban az etnikai csoportok kapcsolatát az úgynevezett *oppozicionális szerkezetű dinamikus disszimilációs együttélési modell* keretei között írhatjuk le. (Szabó H. 2023) A modell lényege, hogy a három együttélő etnikai részkezség kapcsolatviszonyait a társadalmi élet mindennapi gyakorlatában az egymás helyzetét kölcsönös szembenállásként értékelő és értelmező csoportokként határozzuk meg. Eszerint a helyi többségi magyar társadalom és a két lokális cigány közösség viszonya oppozíció, és a közöttük lévő kulturális távolság a disszimilációs folyamatok eredményeként fokozatosan mélyül. Mindez a társadalmi, a kulturális és a gazdasági különbségek egyre markánsabb formáiban ölt testet.⁸

⁴ A kutatás eredményeként elkészült dokumentumfilmek online elérhetőek itt: <https://gygyk.unideb.hu/node/507>, valamint Biczó–Soós–Szabó 2022.

⁵ A *kisvilágok* kutatások során és az empirikus tapasztalatok alapján kerültek megkülönböztetésre az etnikus és a transztnikus közösségek formái. A lokális etnikus civil közösségek tagjai egy etnikai közösségből kerülnek ki. Ezzel szemben a transztnikus közösségtípusba tartozó civil szervezetek esetében a lokális társadalom legalább két, vagy több etnikai közösségből is rekrutál tagokat, és tevékenységük sem korlátozódik egy etnikai közösségre. Bővebben lásd Szabó H. 2023.

⁶ A *Kisvilágok* sorozat negyedik részében, *A hídron túl* – *Nagyecsed* filmben például kiemelten foglalkozunk a cigány tánc szerepével és a társadalmi együttélésre gyakorolt hatásának a jelentőségével.

⁷ A kutatás 2017–2021 között zajlott.

⁸ Nyírvasváriban a jelenség dinamikus karakterét tükrözi, hogy a cigányok és magyarok együttélési kapcsolatai úgy maradtak disszimilatív jellegűek, hogy az elmúlt évtizedekben az állandóan változó szocioökonómiai feltételekhez eltérő módon alkalmazkodtak. Mindez nagymértékben befolyásolta a helyi magyar közösség a roma társadalom irányába tanúsított beállítódását, erősítette a kirekesztést.

A lokális társadalmi folyamatok következményei az etnikai térszerkezet sajátosságaiban is jól megfigyelhetők. Nyírvásvári esetében szomszédsági kapcsolat a két roma közösség esetében áll fenn, a helyi magyar társadalom igyekszik fenntartani a fizikai távolságot a romákkal szemben. Ez a szegregatív, izolatív gyakorlat azt determinálná, hogy a lokális szinten szinte minden szempontból egymástól elzárkózó, egymással semmiféle kapcsolatot nem fenntartó helyi társadalmi folyamatokat találhatunk.

A *kisvilágok* kutatás során azonban a helyi társadalom által fenntartott érintkezési és találkozási felületként azonosítottuk a helyi fociegyesületet. Létszámát tekintve a település legnagyobb tagsággal rendelkező civil szervezete, ami transz-etnikus közösségként vegyes etnikai származású tagsággal bír. A helyi klub jelentősége az együttélésre gyakorolt hatását tekintve túlmutat a vegyes összetételű tagságon. A sportba befektetett közös munka, az azonos célért való küzdelem, a közösen megélt sikerek és kudarcok megtanították, hogy a bíróságon, az etnikai hovatartozás másodlagos a közösséget összetartó cél értékével összemérve.

„Így ez mindenkinek egy win-win szituáció. És a település büszke rájuk azért, amit letettek. Tehát itt egy bajnokavatás, emlékszem, mikor a megye III-at megnyertük, hát az egy fergeteges parti volt. És ott tényleg boldog-boldogtalan ott volt és együtt ünnepeltek. Tehát azt gondolom, hogy nagyon-nagyon jó helye és lehetősége az integrációnak. És mindamellett, hogy észre se veszik, akik benne vannak, hogy most, hogy mi most éppen integrálódunk, de kegyetlenül, meg példátlanul. Hanem egyszerűen csak az örömmel, meg a játék iránti szenvedélyükkel ott vannak és integrációból adnak példát.”

A Nyírvásvári 16 FC működését és hatását a lokális társadalom közösségfolyamataira az *Egy fecske is csinálhat nyarat* című filmben dolgoztuk fel. (Biczó – Szabó 2021) A település etnikai csoportjainak fizikai és szociokulturális távolsága, a kölcsönös izolációs gyakorlat determinatív logikája alapján okkal vélhetnénk, hogy az együttműködés semmilyen formája nem él a településen. Azonban, amint azt a fenti rövid hivatkozott példa alapján is láthatjuk, a közösségkapcsolatok valósága felülírja a determinatív várakozásokat.

3.2. A kiegyensúlyozott etnikai együttélés esete és társadalmi következménye

A második, elemzésre kiválasztott lokális közösség Hodász, a mátészalkai járásban található nagyközség, ahol az etnikai kapcsolatok alapvetően

affirmatív viszonyként írható le.¹⁰ Ez azt jelenti, hogy a részközösségek kapcsolatviszonyai az etnikus paramétereket tekintve egyfajta kiegyensúlyozottan együttélő lokális életvilágot eredményeznek.

Az együttélési helyzetet az *etnokulturális távolságot kölcsönösen kiegyenlítő affirmatív kapcsolatviszony* modelljében értelmeztük. (Szabó H. 2023) Nyírvásváritól eltérően Hodászon, ahol ugyan csak három etnikai csoport él, az együttélés nem oppozicionális jelenség. A három részközösség viszonyát az etnikumspecifikus meghatározottságok helyett az úgynevezett *'lokális hodászi éthosz'* szabályozza, ami a lokális szinten hosszútávon megélt sorsközösség tapasztalatából táplálkozik. (Vö. Biczó 2013) A helyi társadalom mindennapi együttélési gyakorlatai felülírják az etnikus kulturális és életmódbeli eltéréseket. A kapcsolatokban a különbségek hangsúlyozása helyett az etnikus közösség határainak folyamatos és kölcsönös „átlépése” figyelhető meg az együttélés működtetése érdekében. Mindez a település társadalmi életének fontos értéke, és egyfajta sajátos lokális modellben ölt testet.

A Hodászon megfigyelhető affirmatív együttélési gyakorlat okai két művelleti fogalom segítségével jól körülírhatók: a strukturális integráció és az amalgamáció azok a jellemző folyamatok, amelyek úgynevezett „transz-etnikus folyókat” nyitnak az etnikai részközösségek között. Ezek biztosítják, hogy az etnikumközi együttélés nem „egymás mellett élés”, hanem települési szinten működő és a faluközösséget átszövő személyközi megalapozottságú kapcsolatháló.

A nagyszámú vegyes házasság révén „híd” keletkezik az etnikai részközösségek között, amely a kultúrákat elválasztó határvonalakat fellazítja. A településen végzett kutatás eredményei alapján a vegyes házasság intézménye elsősorban nem a társadalmi mobilitás egyik lehetőségeként terjed intenzíven, tehát nem azt jelenti, hogy bármelyik házaspár a társadalmi presztízsből remélt nyereségért lép be a párkapcsolatba. Ez azt is eredményezi, hogy a vegyes házasság nem jelenti automatikusan az etnikai identitás feladását, és az érintettek nem válnak a társadalmi kirekesztés áldozatává egyik érintett etnikai részközösség részéről sem.

Ha összegezni szeretnénk, akkor azt láthatjuk, hogy a megerősítő kapcsolatviszonyok, tehát a vegyes házasság hatása következményeként strukturális értelemben a csoportok közel hasonló szintre kerülnek, ugyanakkor kulturális értelemben sajátos mintázatot követnek.

⁹ Részlet az *Egy fecske is csinálhat nyarat* című filmből. 41:29–42:07 (Biczó – Szabó 2021)

¹⁰ A kutatás 2017–2021 között zajlott.

A hodászi környezetben készítettük el a *Sokat tanulhatunk egymástól* című filmet (Biczó – Szabó 2020), amelyben arra mutatunk példát, hogy miként lehetséges hatékony és együttműködő munkatársi kapcsolat egy roma és egy nem roma származású óvodapedagógus között. A bemutatásra kerülő történet egyik fontos jelenete, amikor a vidéki óvoda vezetője, szinte meglepve a kérdéstől, válaszában azt fogalmazza meg, itt semmi különös nincs abban, hogy roma pedagógust foglalkoztat az intézményben. Elmondása szerint ez egy természetes folyamat.

A film hasonlóan fontos jelenete, ahol a magyar származású édesanya arról az élményéről beszél, amikor először szembesült azzal, hogy óvodáskorú gyermeke az intézményben cigány nyelvet tanul. A reakciója pozitív volt mindehhez, mondván, a településen egymás mellett, együtt élnek a magyarok a cigányokkal, ezért gyermeke miért is ne tanulhatná meg az ő nyelvüket, hisz így, aztán könnyebben tud majd kapcsolatot kialakítani roma társaival.

A filmben egy vegyes párkapcsolatban élő házaspár is megszólal, akik szerint sokat tanulhatunk egymástól, nevezetesen az affirmatív kapcsolatviszonyként leírható együttélés részben az egymásra utaltságból, részben az azonos élethelyzetek hasonló módon történő átéléséből ered. A film bemutatja, hogy a szereplők felfogása szerint nem különböznek annyira egymástól az emberek, mint azt az etnikai meghatározottság miatt a külső nézőpontból és a sztereotípiákra építve általában gondolni szokás.

Ha a példánk témáját kiterjesztjük, országos viszonylatban a többségi társadalom tagjaiban a társadalmi integráció szükségességére vonatkozó ismeretek elterjedése mellett mégis erősödik a kisebbségi csoporttal kapcsolatban érzékelt bizonytalanság és fenyegetettség, amit a saját csoportidentitásra, értékvilágra és normákra lehelkedő veszélyként és bizonytalanság forrásaként határoznak meg. A félelem ebben az összefüggésben az előítéletet alátámasztó pszichikai önreflexió. (Bahns 2017) A magyar-roma együttélési helyzetekben jellemző, hogy a többségi közösség működését meghatározza a magasabb társadalmi státusz és a vezető szerep megőrzésére irányuló tevőleges és szimbolikus cselekvésgyakorlat. Ennek érdekében a többség tudatosan és tudattalan módon egyaránt integritása fenntartására törekszik oly módon, hogy az együttélő roma kisebbségi közösség viszonylatában a „veszélyt jelentő” csoporttal szemben az alá-fölérendeltségi viszonyt minden eszközzel igyekszik biztosítani.

Ha a többségi társadalom azzal szembesül, hogy valaki az előítéletekkel stigmatizált csoportból kiemelkedik, olyan pozícióba vagy szerepbe kerül, ami egyrészt ellentmond az előítéletes várakozásoknak és társadalmi szerepstátusz azonosságát feltételez – a hodászi példánknál maradván roma óvodapedagógus lesz –, akkor ez kétféle reakciót vált ki. Egyrészt még inkább felerősíti a bizonytalanságérzetet, hiszen a meglévő sztereotípiáktól eltérő viszonyulást kellene bevezetni ahhoz, hogy a folyamatot sikeresen értelmezni lehessen, ami azonban a többség a kisebbséggel kapcsolatos ismeretdeficitje miatt ritkán lehetséges. Az előítéletek cáfolatát képező élő példa, az integráció egyik többségi előfeltételeként elgondolt társadalmi mobilitás és az ehhez társuló státusznyereség gyakran az előítéletes beállítódás további erősödéséhez vezet. A terepkutatásokból nyert tapasztalatok alapján a többség a kisebbség társadalmi helyzetében bekövetkező pozitív változást nem az előítéletes gondolkodás felülvizsgálatára ösztönző hatásként érzékeli, gyakran és sokkal inkább a kizárási stratégiák felerősödéséhez vezet, ösztönöz generál ahelyett, hogy ennek értelmezhető előnyei mérlegelésre kerüljenek. (Szabó H. 2024)

A kisebbségi személyek sikeres mobilitását és pozitív társadalmi státusznyereségét a többség gyakran a „kivételek erősítik a szabályt” megközelítéssel kezeli. Egy-egy „jó példa” úgymond belefér az általuk fenntartott és gyakorolt előítéletes viszonyulásba. A hodászi társadalomban ennek a folyamatnak a cáfolatára láthatunk példát.

4. Konstruált romakép és hatása a társadalmi integrációra, avagy az előítéletesség az egyénre gyakorolt determinációja

4.1. Konstruált romakép

A többségi társadalomban elterjedt, a mindennapi közfelfogást meghatározó, gyakran még a társadalomtudományi gondolkodásban is tetten érhető úgynevezett általánosan konstruált romakép olyan séma, amely számos elemében utal konkrét tapasztalatokra, bárki által megfigyelhető tényszerű benyomásokra. Éppen ezért nehéz dolog, hogy az általánosítás igényében gyökerező megközelítést, a mindennapiságunkhoz köthető tapasztalati beállítódásunkat meghatározó sémarutint meghaladva, a látszatnak engedve azonosítsunk egy egyént a külső jegyei alapján a csoportjának tulajdonított tulajdonságokkal.

A többség gondolkodását nem csak a közösségek, de az individuális tapasztalat szintjén is alapvetően a sztereotipizáló szemlélet határozza meg, ami mintegy determinálja az állásfoglalás tartalmát. Az, hogy egy romának látszó személyről mit szokás gondolni, azt meghatározza, hogy mit gondolunk általában a romákról mint csoportról. A közösségnek tulajdonított általános tulajdonságok kiterjesztése az egyénre, a romák esetében a sztereotip stigmatizáció leírása nem újdonság, mondhatni elcsépelet klasszikus társadalomtudományi téma, ha már csak Edward Said orientalizmusára gondolunk. (Said 2000) Ellenben, ha az ítélkezésnek ezt a formáját a társadalmi életgyakorlatra kifejtett hatása felől közelítjük meg, akkor aktualitása megkérdőjelezhetetlen.

A jelen elemzés bevezetőjében felvázolt sorstörténetre vonatkoztatva ez azt a várakozást illeti, ami az első benyomások alapján a fiatal roma nő esetében feltételezi, hogy tizenéves korában gyereke van, iskolázatlan marad, lakhatása nyomorúságos, nem lehet átlagos élete, mert a származása, a gyermekotthoni évek és a nevelőszülői háttér ezt determinálja. A fiatal nő azonban történetének minden elemében rácafol arra, amit a személyére kiterjesztett konstruált roma kép alapján feltételezhetnénk. Okkal vehető fel a kérdés, hogy miként és miért lehetséges mindez? A következőkben az *AntRom Filmműhely* „*Kik vagyunk... és miért?*” című dokumentumfilmsorozatából vett esetpéldák rövid bemutatásával az előítéletes gondolkodás determinációinak az egyén szempontjából megfigyelhető néhány következményét elemezzük.

4.2. A társadalmi elvárások és roma női sors

A *hagyomány árnyékában* című dokumentumfilmben (Biczó – Szabó 2018) feldolgozott és elemzett életút főhőse és közvetlen környezete a hazánkban élő romák érvényesülési, beilleszkedési és munkaerő-piaci státuszával kapcsolatos átlagos elvárásokat cáfolják meg. A főhős oláh cigány származású fiatal hölgy, aki tehetségével, kivételes hangjával a zenei karrier kínálta lehetőségekre építve alakíthatná jövőjét kizárólag a pénzszerzésre fókuszálva, de másként cselekszik. Tudatosságából és kitartásból, elszántságból tesz tanúbizonyságot, amikor egyrészt ellenáll a könnyebbnek tetsző pálya és a hírnév kínálta életnek és a nehezebb, eddigi tapasztalatai alapján további előítéletekkel tarkított utat választja, felsőfokú tanulmányokat folytat.

Esetében a helyzetével és származásával társított társadalmi hátránytényezők a többségi sztereo-

típiákban ragadhatók meg. A teljesség igénye nélkül: korai gyermekvállalás, férjhezmenetel, iskolai lemorzsolódás, társadalmi kitettség és kirekesztettség, munkanélküliség, majd ennek továbbörökítése, esélyegyenlőtlenség, kilátástalan jövő. (Vö. Janky 1999; Janky 2005; Maszlag 2022; Durst 2007; Szabó L. 2022) Első hallásra a determinációk túlzás-ként hathatnak, de a tereptapasztalatok és kutatási eredmények alapján azt mondhatjuk, hogy kiemelten a zárt, hagyománykövető közösségben élő roma nők esetében a tulajdonított sztereotip várakozások halmozódása nem túlzás. Az ilyen közösségekben élő nők életútjára a külső nyomásként tételeződő elvárásrendszer rányomja a bélyegét, és nem csak a többségi, de a saját kisebbségi környezet férfitársadalmáról is. (Vö. Biczó 2019)

A példaként hivatkozott film főhőse azonban mintegy megküzd a felé irányuló sztereotip várakozásokkal, tudatosan összpontosít a tanulásra, és már középiskolába egy olyan intézménybe járt, ahol egyedüli roma származásúként kellett helyt állnia. Ebben nagy segítség volt számára a közvetlen családi környezete, ahol már a nagyszülői generáció is a tanulmányok folytatására, és a kitartásra ösztönözték, amit a biztos egzisztencia és a függetlenség zálogának tekintettek. Pedig története, ahogy ezt a filmből megismerhetjük, közel sem volt zökkenőmentes. A saját elhatározás melletti kitartás, ami a külső környezet várakozásainak, ahogy a saját tágabb mikrokörnyezete (szegregátum) értékvilágának is elmentmondott, egyáltalán nem volt könnyű. Az első sikertelen egyetemi felvételi, majd megismételt érettségi vizsga logikusan illeszkednek az egyéni sorsválasztásból következő feladatokhoz. Ezek következetes megvalósítását követi végig a film a diplomaszerezés kapujáig, hogy egyszer csak teljesüljön a főhős és családja álma: „*Most mind azon vagyunk, hogy elsőként Nyírvasváriban cigány, hogy megszerezzen diplomát.*”¹¹

Az életút története a determinációs tényezők és az ennek következményeként lejátszódó énkonfliktus dilemmája. Az elbeszélői narratíva a felismert sztereotípiákkal szembeni tudatos fellépés, amit az egyéni boldogulás vágya és a társadalmi felelősségvállalás párhuzamosan működtet. A főhős érvelése és kiállása a determinációkkal szemben folyamatosan megfogalmazásra kerül. A többségi

¹¹ Részlet *A hagyomány árnyékában* című filmből. (37:44–37:51) A film befejezése után a készítőik nyomon követik a megszólalók további életútját, ebből tudható, hogy a főszereplő sikeres záróvizsgát tett és diplomát szerzett, majd óvodapedagógusként dolgozik egy Pest megyei településen.

részéről például a szociális médiában megfogalmazott tömény előítéletességet (negatív kommentek) saját roma identitásának megerősödésére és felvállalásához vezető egyik okként határozza meg. „El vagyunk másítva”, azaz értelmezésében a többség sztereotipizáló gyakorlata hívja életre és teszi megkerülhetetlenné az identitás vállalásával a tudatos fellépést az előítéletekhez társított elvárásokkal szemben. (Biczó – Szabó 2018) Büszke hivatkozása az anyanyelvre (cerhári dialektus) és a csodálatos kultúrára a többség – részben éppen ezekre apelláló – sztereotípiáinak a tudatos elutasítását jelenti.

A hivatkozott történet a determinációval szembeni lázadásnak nem csak a személyiség szintjén megfogalmazható tanulságaira hívja fel a figyelmet. Legalább ennyire fontos a főhős érvelésében az ugyancsak következetesen megfogalmazott felelősségvállalás egész közössége érdekében. A film egyik jelenetében látható, amikor a fiatal roma egyetemista visszalátogat egykori iskolájába, ahol volt tanára osztályában az osztályfőnöki óra keretében beszél sorsának alakulásáról. Sikeres egyetemi pályája feltételeként a környezet támogatása mellett az iskolásoknak egy további fontos gondolatot fogalmaz meg. A tudatos tervezést és az élettervek következetes megvalósítása iránti elköteleződést, ami ugyancsak a determináció tagadásának kiáltványaként hat az osztályteremben ülő gyerekekre.

4.3. A társadalmi elvárások determinatív hatása a roma férfiakra

A kutatások jóval nagyobb arányban foglalkoznak a roma nők társadalmi helyzetének vizsgálatával, mint a roma férfiak helyzetével. Jelen rövid alfejezetnek nem célja ennek okait feltárni, csupán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a hazánkban élő roma férfiak beilleszkedési és társadalmi érvényesülési lehetőségeit az előítéletek ugyanolyan mértékben meghatározzák, mint a nőké.

A jelenség bemutatására választott példánk alanya az *AntRom Filmműhelyben* készített *Mi lett volna ha* című dokumentumfilm főhőse. (Biczó – Szabó 2022) Életútja már gyermekkorában az interszekcionális hátránytényezők halmozódásának modellértékű esete. Édesapja börtönbe került, fiatalon elvesztette édesanyját, az iskolában a szegregáció és a származása miatti kirekesztés, súlyos diszkrimináció érte, ami egy időszakban nehéz életkörülményekkel társult. A helyzetet tovább nem részletezve, a szocializációs folyamat kezdeti időszakától meg tapasztalt nehéz sors alapján azt várhatnánk, amit

tanárai is egyfajta a jövőjére vonatkozó determinált várakozásként fogalmaztak meg: „[...] folyamatosan azt erősítette meg bennem, hogy én egy börtöntöltelék leszek. Semmire se fogom vinni az életben. És ezt többször is nyilvánosan hangoztatta az osztályba.”¹²

A többségi percepció, ebben az esetben az ezt reprezentáló tanár álláspontját uraló előítéletes értelmezés, a jövő ódiuma azonban nem vált önbeteljesítővé. A származás, a családi és a szociokulturális háttér miatti hátrányos megkülönböztetés, a mentális kiszolgáltatottság és represszió, amit olykor az elszenvedett fizikai erőszak tetézett, mindezek ellenére nem vált determinációvá. A film főhősenek sorsa ugyanis az előfeltételezett és az előítéletes projekció alapján vizionált verziót teljes mértékben cáfolta. A filmben a néző nyomon követheti, hogy miként sikerült a felsőoktatási tanulmányait sikeresen elvégeznie, munkát találnia, majd a diplomaszerezést követően önálló életet kezdenie. Nevezhetnénk kivételes sikertörténetnek, mint ahogy azt sokan meg is fogalmazzák értelmezésük lényegként. Itt azonban többről van szó, mint egyszerű kivételről vagy véletlenről.

A fiatal roma férfi élettörténete a folyamatos küzdés narratívája, amelynek tárgya, hogy miként sikerült megbirkózni a származása miatti előítéletekkel és annak negatív következményeivel. Esetében a markáns külső antropológiai rasszjegyek még az önálló felnőtt élet megkezdésének pillanatában, az első munkakeresés kapcsán is ismételten, újra és újra megjelenő hátránykörülmény. Folyamatosan azzal szembesül, hogy romaként nem a tudása, a rátermettsége, vagy a szakmai hozzáértése alapján ítélik meg, hanem a származása miatt, és annak a többségi társadalomban elterjedt determinatív logikájú sztereotípiái alapján. Elmeséli, hogy egyszer, amikor szállodai recepciós munkára jelentkezett, és bár minden, a jelentkezőkkel szemben támasztott követelménynek megfelelt, a külső megjelenése miatt nem kapta meg a munkát. A munkáltató nem is rejtette véka alá az elutasítás indokát: egyszerűen félt attól, hogy „[...] ha bejön egy magyar család és meglátja, hogy egy fekete cigány gyerek ül a pultba, lehet, hogy kifordulnak.”¹³

Mindennek ellenére a főhős nem adta fel, és a diplomaszerezést követően az egyetemi tanul-

¹² Részlet a *Mi lett volna ha... – Rajmund filmje* című dokumentumfilmből. <https://gygyk.unideb.hu/node/506> (Biczó – Szabó 2022)

¹³ Részlet a *Mi lett volna ha... – Rajmund filmje* című dokumentumfilmből. <https://gygyk.unideb.hu/node/506> (44:51-45:00)

mányaihoz szorosabban kapcsolódó munkahely után nézett, ahol aztán sikeresen el is helyezkedett szociálpedagógusként. A filmnarratíva megmutatja azt a hosszú folyamatot, ami láthatóvá teszi, hogy miként képes az egyén megtörni a társadalmi-környezeti determinációkat. Mindezt annak a tudatában, hogy küzdelme nem lezárható folyamat, mindig köztes nyitottságban marad, amennyiben a rasszista sztereotípiák minden újabb élethelyzetben megismétlődnek függetlenül attól, hogy mennyire sikeresen kezelte ezeket korábban.

5. Összegzés

A röviden vázolt közösségi és egyéni példák, a *determináció detronizálásának* esetei kivételeknek hangzanak, és ez részben igaz is. Mindemellett – és példajellegükön túl –, a felvillantott történetek láthatóvá tették, hogy a szituatív karaktereiket tekintve eltérő együttélési helyzetekben mind az egyén, mind a közösség adott esetben képes felülni a kényszerítő körülményeket. A röviden elemezett lokális társadalmi példák és egyéni életutak esetei láthatóvá tették, hogy az etnicitás partikuláris körülményei által meghatározott együttélési helyzetek szerkezete lehet hasonló, mégis az alkalmazkodás diverz gyakorlatait termelik ki.

Az *AntRom Filmműhelyben* és társadalomkutatóként a feladatunkat elsősorban abban látjuk, hogy láthatóvá tegyük azokat és „hangot adjunk” azoknak, akik erre kevés eséllyel rendelkeznek. Megismerve és értelmezve a roma és/vagy hátrányos helyzetűek együttélési helyzetét jellemző közösség-folyamatokat, úgy látjuk, hogy az életvilágaiknak tulajdonított determinációk kezelésének gyakorlata fontos ismereteket tartalmaz a többség számára. Az *AntRom Filmműhely* dokumentumfilmjeiben feldolgozott egyéni és közösségi történetek ráirányítják a figyelmünket és kijelölik azokat a témákat, amelyekről a kortárs roma – nem-roma együttélési helyzetek kapcsán beszélnünk kell(ene)!

Az etnikai együttélés mintázatai alapvetően különböznek. Az antropológiai szemlélettel és émius pozícióból elvégzett elemzés eredményei gyakorlati jelentőségűek, ugyanis hozzájárulhatnak az etnikai együttélés minőségének javítását célzó szakpolitikához, továbbá az alkalmazott társadalomtudományi fejlesztési-kutatási javaslatok megfogalmazásához, illetve segítik újradefiniálni a frazeológiát, amely mentén érdemes lenne a *determináció detronizálására* képes esetek felől átgondolni a roma–nem-roma együttélés kérdését.

A bevezetőben bemutatott, majd az elemzésben visszatalt esettanulmány igaz története láthatóvá teszi a társadalmi determinációk leküzdésének egy példáját. Ezen túl azt is világossá teszi, hogy a társadalmi térben azonosítható esetek nem azért kivételesek, mert nem áll rendelkezésre általános magyarázó elmélet arra, hogy hol, mikor és ki képes a determináció kényszerpályáját megtörni, hanem azért, mert mindez egyáltalán megtörténhet.

Felhasznált irodalom

- Bahns, Angela J. 2017 Threat as Justification of Prejudice. *Group Processes and Intergroup Relations*, January, 52–74.
- Biczó Gábor 2019 Kortárs oláh cigány női identitás-narratívák. In Frauhammer Krisztina – Pajor Katalin (szerk.): *Emlékek, szövegek, történetek. Női folklór szövegek*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. 323–335.
- Biczó Gábor 2021 szerk. *A magyarországi roma szakkollégiumi hálózat intézményei*. Roma Szakkollégiumok Egyesület, Debrecen.
- Biczó Gábor 2013 Az etnikai együttélési egyensúlyhelyzet elmélete: a szilágysági Tövishát északi falvainak példája. In Biczó Gábor – Kotics József szerk. „Megvagyunk mi egymás mellett...” *Magyar–román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövishát*. Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet, Miskolc. 53–104.
- Biczó Gábor – Soós Zsolt – Szabó Henriett 2022 *Kisvilágok. Kelet-magyarországi települések kortárs társadalmi folyamatai és dokumentumfilmes ábrázolása*. Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar, Hajdúböszörmény.
- Biczó Gábor – Szabó Henriett 2022 *Mi lett volna ha... – Rajmund filmje*. Dokumentumfilm, (63'05") <https://gygyk.unideb.hu/node/506>
- Biczó Gábor – Szabó Henriett 2021 *Egy fecske is csinálhat nyarat – Nyírvasvári*. Dokumentumfilm (44'26") (Kisvilágok 7.) <https://gygyk.unideb.hu/node/507>
- Biczó Gábor – Szabó Henriett 2020 *Sokat tanulhatunk egymástól – Hodász*. Dokumentumfilm (52'11") (Kisvilágok 5.) <https://gygyk.unideb.hu/node/507>
- Biczó Gábor – Szabó Henriett 2018 *A hagyomány árnyékában – Tünde filmje*. Dokumentumfilm, (40'20") <https://gygyk.unideb.hu/node/506>

- Csepeli György – Fábián Zoltán – Sik Endre 1998 Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi Tamás – Tóth István – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. TÁRKI, Budapest. 458–489.
- Durst Judit 2007 *Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenységeinek változása néhány „gettósodó” aprófaluban (1970–2004)*. Doktori (PhD) értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Maglis, Claudio 2002 *Kisvilágok*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Marián Béla 2013 *Cigányellenesség ma: a cigányokról alkotott kép a mai Magyarországon.*: ELTE TTK, Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont, Budapest.
- Enyedi Zsolt – Fábián Zoltán – Sik Endre 2006 Nőttek-e az előítéletek Magyarországon? In Kolosi Tamás – Tóth István – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. TÁRKI, Budapest. 375–399.
- Gadamer, Hans-Georg 1984 *Igazság és módszer*. Gondolat, Budapest.
- Janky Béla 1999 A cigány nők helyzete. In Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999*. TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, Budapest. 217–238.
- Janky Béla 2005 A cigány nők társadalmi helyzete és termékenysége. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest. 135–148.
- Maszlág Fanni 2022 „Együttélés a múltban és jelenben”: Cigány lányok önképe a kettős identitás tükrében. In Dezső Tamás – Pócsa István (szerk.): *BLA Doktori Ösztöndíjprogram: Tanulmánykötet 2020/2021*. Batthyány Lajos Alapítvány BLA Tudástár, Budapest. 666–687.
- Said, Edward 2000 *Orientalizmus*. Európa Kiadó, Budapest.
- Szabó Henriett 2024 Előítélet és bizonytalanság – avagy a magyarországi diplomás roma fiatalok hatása a társadalmi életre. In Liszka József (szerk.) *Acta Ethnologica Danubiana 26. Az Etnológiai Központ Évkönyve 2024*. Forum Minority Research Institute, Komárom–Somorja. 263–277.
- Szabó Henriett 2023 *Variációk az együttélésre. Közösségfolyamatok és az etnicitás három nyírségi település példáján*. L'Harmattan – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Budapest.
- Szabó Laura 2022 Roma–nem roma vegyes párok kapcsolatok és etnikai reprodukció a roma nemzetiségű nők körében Magyarországon. *Demográfia*, 65. (2–3): 235–278.

„Óvónő akartam lenni” című dokumentumfilmből (AntRom Filmműhely, 2018)